

Chris Ceustermans

Filip De Pillecyn

Een biografie

**T
Z
A
R
A**

Inhoud

HOOFDSTUK 1

Jeugd tussen de mensen achter de dijk 7

HOOFDSTUK 2

Leerling-rebel onder priesters 17

HOOFDSTUK 3

Opgang in Rodenbachs verdeelde Leuven 29

HOOFDSTUK 4

Verdwaald in niemandsland 47

HOOFDSTUK 5

Strijd op alle fronten 59

HOOFDSTUK 6

De Standaard: kroniek van een aangekondigd ontslag 87

HOOFDSTUK 7

Pallieter en de kiemen van het fascisme 103

HOOFDSTUK 8

Blauwbaard in grensgebied 119

HOOFDSTUK 9

Op zoek naar een nieuw Vlaanderen 133

HOOFDSTUK 10

Soldaat Johan op een politiek slagveld 153

HOOFDSTUK 11

Terug in de loopgraven 179

HOOFDSTUK 12

Architect van een nieuwe culturele orde 187

HOOFDSTUK 13
Achter de tralies 217

HOOFDSTUK 14
Terug naar de samenleving? 233

HOOFDSTUK 15
Oude man achter het raam 253

NAWOORD 263

DANKWOORD 269

NOTEN 271

BRONNEN 331

PERSONENREGISTER 339

Hoofdstuk 1

Jeugd tussen de mensen achter de dijk

De wind strijkt vanuit de Durmevallei over het dorp. Ik hoor hem zoeven daar ik loop, geborgen onder moeders lakense kapmantel. Ik schrijd veilig en gelukkig naast haar in de warme duisternis die mij afsluit van de wereld. Moeders hand is vol rustig, innig leven [...] en ik zie in mijn verbeelding de huizen waarlangs wij gaan. De lage werkmanshuisjes van de Kapellestraat met wat verder een boerenwoning die stilaan verloren staat in het dorp.

Zo begint de herinneringsroman *Mensen achter de dijk* van Filip De Pillecyn.¹ De auteur schrijft die woorden in de zomer van 1947 in de gevangenis van Sint-Gillis bij Brussel in het troebele daglicht van de cel. Enkele weken voordien is hij wegens collaboratie met de bezetter veroordeeld tot tien jaar opsluiting. Boven een strozak op de vloer hangt een Christusbeeld met een gebroken arm.² Onder die gebroken Christus probeert hij aanvankelijk zijn geest en heimwee te verdoven door politieromans te verslinden. Daarna zoekt hij troost in het land van zijn jeugd. 'En nooit heb ik aan dat alles, grond en mensen uit mijn kinderjaren met zo'n innigheid gedacht als nu. Het is misschien een teken dat ik oud word, maar zeker is het een teken dat ik de wereld en de mensen van thans ontvlucht [...]'.³

De meer dan vijftig jaar oude De Pillecyn roept in zijn duffe cel de met notelaars begroeide dijken op tussen Schelde en Durme met daarachter riet, waterlelies en slijk. Wanneer hij herinneringen van een halve eeuw oud op papier vastlegt, kan hij zijn geboortegrond ruiken, 'de reuk van de geteerde sloepen en de adem van den vloed die doet denken aan de zee'.⁴

Niet voor niets duiken in de eerste zinnen van zijn magnum opus arbeidershuisjes op. Filips ouders hadden het beter dan de meeste Hammenaren. Toch was extreme armoede het alledaagse decor van Filip en zijn drie oudere broers Emiel (1880), Jozef (1883) en Leon (1885). Filips vader Henri (1845) was de oudste zoon van de graatmagere mandenmaker Johannes ('Jan'). Henri's twee broertjes Alfons en Petrus stierven tijdens de magere jaren van de aard-appelplaag, die werd gevolgd door tyfus- en cholera-epidemieën. Vooral de dichtbevolkte arbeidersstraten werden getroffen, met huurhuisjes zo laag dat je met een stevige sprong de dakpannen kon aanraken.⁵ Met de hulp van zijn vijf zonen speurde Jan levenslang naar wilgentenen (wissen) in de moerassige laagten bij de dijken. Als die soepel genoeg waren, weefden ze met engelengeduld korven voor garnaalvisseren. In *Mensen achter de dijk* brengt De Pillecyn zijn grootvader en ooms tot leven. 'Ik ging dan in de werkstal zitten waar hij [...] manden vlocht, en zag hoe hij de taaie wissen plooidde en de dikke vlechten met de steel van de priem vaster ineen klopte.'⁶

Filips grootvader stierf in november 1892, toen Filip anderhalf jaar oud was.⁷ Naast een woonhuis in de Hamse Noordstraat en obligaties die waren uitgeschreven door Gent, Luik en Antwerpen, liet opa zijn zes kinderen vooral wilgentenen en gereedschap na. Zonen Florent en Achilles, die de werktuigen erfden, bleven mandenmakers. Filips vader Henri klom enkele sporten op de maatschappelijke ladder als ontvanger op de stoomboot van de Société de Navigation à Vapeur Escaut et Durme. Zijn schip tufte elke werkdag om zeven uur 's ochtends naar Antwerpen en keerde om vier uur terug met haring, worst en spek. Henri erfde de obligaties. Later kluste hij bij als verzekerings- en effectenmakelaar. Misschien leverde het bescheiden aandelenpakket van zijn vader daartoe het startkapitaal. Filips ondernemende moeder, Joanna ('Jeanette') Van Daele uit Stekene droeg haar steentje bij als mutsenmaakster met een winkel in de welstellende Plezantstraat, waar Filip op 25 maart 1891 werd geboren.

De verdeling van de erfenis van opa Jan zorgde voor wrevel. Oom Philippe, de enige die verder kon studeren en priester werd, erfde het grote lot: het woonhuis.⁸ Sommige broers hadden het er moeilijk mee dat hun 'bevoorrechte' broer priester, altijd piekfijn uitgedost en de rosse haren netjes in een 'middenmeet', het

ouderlijk huis erfde. Mandenmaker Achilles, een man met even brede jukbeenderen en melancholische blik als zijn neefje Filip, was niet bepaald gelukkig dat hij, vader van acht kinderen, huur aan zijn oudere broer moest betalen om in zijn eigen geboortehuis te wonen. Er werd zelfs gefluisterd dat de 'lottrekking' waarmee op 14 april 1893 de nalatenschap werd verdeeld, doorgestoken kaart was.⁹ Die twee minder fortuinlijke ooms-mandenmakers van Filip zouden erg ontvankelijk blijken voor de speeches van een dissidente priester en christendemocraat met vurige tong die in die vroege jaren negentig enkele keren in Hamme kwam spreken.¹⁰ Adolf Daens' sociaal christelijke boodschap sloeg aan. Hamme was dan ook berucht als een van de allerarmste plekken in Vlaanderen. De zowat drieduizend fabrieksarbeiders en de duizend thuisarbeiders vormden er een derde van de bevolking.¹¹ Maar liefst een derde van alle Belgische touwslagerijen bevond zich in Filips geboortestreek. De hennep- en vlasstengels werden ter plekke geteeld, zo noteert De Pillecyn later. 'Ik herinner mij nog hoe in de sloten aan de kant van Drie Goten, het vlas te rotten lag in de stank van brobelende modder. En hoe prachtig de hennepstengels meer dan manshoog stonden langs de weg naar Dendermonde.'¹²

In weer en wind

De thuisarbeiders leverden hun waren aan de lokale touwfabrieken. Die hadden met de nabijgelegen en snelgroeïende havenmetro-pool Antwerpen een onverzadigbare afzetmarkt voor scheepstrossen.¹³ Onderbetaalde thuisarbeid en uitbuiting in de fabriek was het lot van vele Hammenaren. In een autobiografische tekst over zijn jeugd tekent De Pillecyn een grimmig beeld van die buitenspinners en touwslagers:

In alle seizoenen en bij alle weer, zag je ze in trage, regelmatige passen achteruit deinzen en uit de grote zak die tot schoot diende, de vezels door de vingers glijdend, terwijl een kleine jongen of vrouw het grote wiel draaide, dat de vezels vlocht tot een touw. Het waren lange werkdagen en het loon was karig. En velen onder hen hebben, van kind tot grijsaard, hun leven gesleten op het smalle, diep ingetrappelde pad dat de horizon van hun leven was.¹⁴

In het reportageboek *Door Arm Vlaanderen* (1902) van de Franstalige journalist en socialist August De Winne bezoekt deze de Hamse touwslagers.¹⁵ De Winne verneemt tijdens een bijtend koude winterdag hoe een touwslager al om halfzeven ermee was begonnen op klompen baantjes te stappen, met het gesponnen touw tussen de tanden gekneld. Ze zouden zwoegen tot de maan opkwam. Tot zijn verbijstering ziet De Winne kinderen:

— Kinderen ook?

— Natuurlijk, mijnheer, we kunnen ze niet missen.

Ik onderdruk een instinctmatige beweging van verontwaardiging en woede. Hoe bestaat het: deze meisjes en jongens – er waren er nog hele kleintjes bij – draaien twaalf uur per dag aan het wiel of lopen twaalf uur langs de baan, bij zo'n temperatuur. Dat is toch verschrikkelijk.

— In de zomer, zo gaat de touwslager verder, beginnen we om vijf uur 's morgens om er 's avonds rond acht uur mee te stoppen.

— Zijn er veel kinderen op de banen?

— Honderden.

De vele fabrieksarbeiders in de touwfabrieken hadden het nauwelijks beter dan de slavende thuisspinners. Toen de fabrieksbazen begonnen in te zetten op stoommachines en mechanische touwslagerijen of spinmachines, kwam zelfs het hongerloon onder druk te staan.¹⁶ Voor een werkdag van twaalf uur ontvingen ze 1,51 frank, en als ze ziek waren of de machines het niet deden ontvingen ze geen frank. De eerste – mislukte – staking van 29 april 1894, waarbij tweeduizend wanhopige touwslagers de Hamse touwfabrieken in de machines stillegden en een loon van 2 frank per dag eisten, zal de driejarige Filip niet bewust hebben beleefd. Beelden en geluiden van de staking in Hamme van 1900 daarentegen stonden hem op het netvlies gebrand. De touwslagers trokken van fabriek naar fabriek. Elf van de twaalf touwslagerijen liepen leeg.¹⁷ De fabrieksbazen wilden, net als in 1894, niet toegeven en stuurden de rijks-wacht op de stakers af. Na de komst van de rijkswacht begonnen de stakers fabrieken te plunderen en machines te vernielen. Vele touwfabrikanten vluchtten in paniek naar Dendermonde:

Stakende werklieden doorliepen de straten zingende: 'Nie mier werken, nie mier werken doe me wij want ons daguur es zuue klein.' [...] Vanop de daken der lage huisjes van het Klein Hulst gooiden de stakers opgebroken kasseien en bakstenen naar de gendarmen. Voor de fabriekspoort van de heer Philemon Vermeire in de Hoogstraat stond een woedende menigte gereed om de poort in te beuken. Plotseling rinkelde een bel. Er kwam een berechtiging aan. De toen nog diepgelovige werklieden zonken op de knieën.¹⁸

Het leger werd erbij gehaald. Soldaten bewaakten huizen en fabrieken. Na een week staken wisten de stakers ondanks het militaire toezicht 'Morgen brood of dood' op de fabrieksmuur te kalken. De staking beroerde de nationale pers en politiek. Tot in Wallonië waren er collectes om brood te kopen voor stakende Hammenaren. Zelfs soldaten deelden hun brood met uitgehongerde Hamse kinderen. Onder politieke druk werden de stijfkoppige patroons uiteindelijk gedwongen om het loon op te trekken tot 2,25 frank voor een werkdag van twaalf uur – zij het niet voor de kinderarbeiders.

Deze hallucinante stakingsscènes die Filip in Hamme beleefde, duiken een halve eeuw later op in *Mensen achter de dijk*. Ook fabrieksbaas Philemon van touwweverij Le Lis verschijnt in dat boek als een rondborstige francofiële kleinburger die nooit rechtstreeks met werklieden wil spreken en een veertig jaar jongere vrouw aan de haak heeft geslagen. Een van de favoriete drinkhuizen van Philemon en de andere notabelen aan het marktplein van Hamme hield in die jaren het taalschip behoedzaam in het midden. Op één zijgevel stond 'La Couronne', op de andere gevel was de naam van het etablissement in het Nederlands geschilderd, 'De Kroon' – anno 2025 gereïncarneerd tot een 'leescafé' naast de Hamse bibliotheek. Op die plek laat De Pillecyn zijn fabrieksbazen in *Mensen achter de dijk* tegen de schoolmeester erover fulmineren hoe belangrijk het is dat de jonge dorpelingen Frans leren, zelfs als ze louter kanonnenvles voor het vaderland moesten worden:

- Frans is Frans, antwoordde mijnheer Albert gewichtig.
- En wat kunt gij op uw bureau aanvangen met klerken die geen Frans kennen, vroeg de notaris verder.
- Niets, zei mijnheer Albert.¹⁹

Nederlands, laat staan Frans bij de ‘meester’ studeren was voor de meeste Hamse kinderen niet weggelegd. Hun ouders konden zich dat niet veroorloven. Hun kinderen zouden van de honger creperen voordat ze meer dan ‘Oui’ konden uitbrengen. Ze moesten aan de slag. De allerjongsten werden vaak verdoofd met een papje van klaprozen, zodat ze de ouderen niet zouden storen door hun gehuil als ze honger kregen. In de herinneringen van De Pillecyn klinkt het zo:

Het onderwijs was bijna een weelde en de kinderen die de schoolleeftijd bereikt hadden, moesten werken of aan het draaiwiel van de spinners staan. Het is dan ook vanzelfsprekend, dat het analfabetisme het geven van bijnamen bevorderde. Er waren kinderen die eerst later, op school, hun echte naam leerden kennen.²⁰

De vier broers De Pillecyn konden wel naar de lagere school. In hun laatste schooljaren kwamen ze daar onder de hoede van meester August Hoogstoel. Hij stond model voor ‘de meester’ uit *Mensen achter de dijk*, die door de notabelen onder druk wordt gezet om de leerlingen Frans bij te brengen:

Ik had het geluk naar school te mogen gaan. En als ik in mijn werk met achting en genegenheid spreek over de onderwijzer, dan is dat te danken aan meester Hoogstoel, die in de gemeenteschool les gaf aan de hoogste klassen van het lager onderwijs. Hij is een onvergetelijke figuur uit mijn kinderjaren gebleven. De leerlingen die uit zijn klas kwamen, maakten voorzeker minder taalfouten dan ik later bij voorbeeld gevonden heb bij leden van de magistratuur.²¹

Een vergeelde foto uit 1912 van de toneelbond Voor God en den Evenmensch – anno 2025 nog steeds actief, al is het onder de naam Ringtheater Hamme – toont August Hoogstoel als man met walvis-snor en gesloten blik.²² Hoogstoel had taaie jaren achter de rug. Als sociaal voelend en Vlaamsgezind katholiek was hij enkele jaren voordien door de liberale bourgeoisie van Hamme aangevallen in een pamflet. Daarin werd hij ervan beschuldigd om zes uur ’s ochtends met ‘een mooie witte meid’ gezien te zijn, ‘zoo wat Adam en

Eva-achtig...' In het pamflet werd hij als een 'fabrikantenlasteraar' en 'werklidenophitser' bestempeld, 'een vuilbaksken', die een bolwassing verdiende. Het weekblad *De Klaroen. Voor godsdienst, taal en vaderland*, uitgegeven door Filips broer Leon vanuit hun ouderlijk huis, kreeg eveneens een veeg uit de pan.²³ Dat 'orgaan van de katholieke verenigingen' werd door de liberale bourgeoisie als te sociaal-Vlaamsgezind beschouwd in het kielzog van de in 1907 gestorven priester Daens, die soms met 'duivelse' socialisten samenwerkte.

Dat De Pillecyn van zijn oude meester meer dan veertig jaar later in *Mensen achter de dijk* een even rechtvaardig als tragisch hoofdpersonage maakt, verraden door fanatieke en conservatieve pastoors en door de verfranste bourgeoisie, geeft aan hoeveel indruk die Hamse figuur op hem maakte. Herkende hij zichzelf in die man die door de corrupte aardse machten onder druk werd gezet? In elk geval kwamen in de rel rond Hoogstoel heel wat lijnen samen uit zijn eigen bestaan: de liefde voor de kleine man, die voor de Nederlandse taal en literatuur, en een opstandigheid tegenover machthebbers. In het geval van de auteur hebben dat idealisme en de groeiende frustraties over een in zijn ogen ontspoorde samenleving en Belgische staat hem op donkere paden geleid, tot in de gevangenis. Schrijvend in die cel schildert hij zijn literaire alter ego Henri in *Mensen achter de dijk* af als een uitstekend leerling. 'Ik ben acht jaar en groot voor mijn leeftijd en ik leer vlijtig in de school die een half uur ver is. De onderpastoor die catechismus geeft, is over mij tevreden, dat hoort ook zo, zegt moeder, want over een goeie twee jaar moet ik mijn eerste communie doen.'²⁴

Vluchten in boeken

In november 1898, enkele maanden voor Filips achtste levensjaar, werd de familie zwaar getroffen. Vader Henri, die twee jobs combineerde om ervoor te zorgen dat de vier broers naar school konden, sukkelde met een nierkwaal.²⁵ Door zijn drukke beroepsbezigheden had hij weinig tijd om te rusten. Hij overleed 'zeer godvruchtig', aldus zijn doodskaartje, maar helemaal afgepeigerd. 'De liefde voor de zijnen dreef hem tot werken, die zijne krachten overtroffen.' In *Mensen achter de dijk* eert Filip zijn vader door taferelen uit diens stoombootjaren te combineren met zijn eigen Hamse ervaringen en door de verteller 'Henri' te dopen.

Nu moest het vaderloze gezin De Pillecyn improviseren. Oudste broer Emiel, toen al achttien, liet zijn dromen om onderwijzer te worden varen en vond een baantje op het gemeentehuis. Gelukkig kon Emiel zijn creativiteit kwijt in de door hem gestichte fanfare. Later zou hij voor de Centrale Jury alsnog zijn onderwijzersdiploma halen. Het moet Emiel ongetwijfeld zwaar gevallen zijn om op zijn achttiende medekostwinner van een gezin te worden. De jonge Filip leek de onzekerheid te verwerken door te vluchten in fantasie en proza. Zijn eerste poging tot verhalen schrijven dateert van enkele dagen na zijn vaders dood. Naar eigen zeggen staakte hij die vroege poging tot literatuur na één pagina wegens ontmoedigende commentaar van Emiel.²⁶ Speelde bij die laatste bitterheid mee omdat hij, als kersverse kostwinner, zijn eigen dromen moest opbergen? Broers Leon en Jozef konden wel hun middelbare studies voortzetten en zouden een levensweg banen als journalist-uitgever en leraar-auteur.

De druk op het gezin betekende niet dat het leven van alledag kommer en kwel was. In non-fictieteksten over het dorp van zijn jeugd herinnert De Pillecyn zich dat hij in de zomer spijbelde en in de Durme ging zwemmen. Hij kon zich verliezen in het zeerover spelen en waagde het 'om tot onder de vensters van de nabijgelegen school te sluipen en naar de slaperige stem van den meester te luis-teren'.²⁷ Met de straatjongens ging hij graag de vruchten van de mispelaren bij de dijken plukken. In de maanden na de dood van zijn vader werd Filip gefascineerd door de solidariteitsacties in Hamme met de 'stambroeders', de 'Hollandse' Boeren, die in Zuid-Afrika vanaf 1899 in een bloederige en hopeloze oorlog met de almachtige Britten verzeild geraakt waren:

Er werd een maatschappij gesticht onder de benaming 'De Boeren van Transvaal' en geregeld kwam de maatschappij op straat, getooid met wat men hield voor het hoofddekseel dat in Transvaal werd gedragen. Het was schilderachtig en voor sommigen kon het komisch lijken. Maar in de grond was het een opwelling van de zin voor rechtvaardigheid en van edelmoedigheid bij de nederige mensen, die mee opstapten met de Boeren van Transvaal.²⁸

Niet alleen de solidariteit met de Hollandse 'stambroeders' (en kolonisten) werd in de straten van Hamme betoond door werkmensen die zelf vaak worstelden om te overleven. In 1902 werd ook de zeshonderdste verjaardag van de Guldensporenslag in Hamme uitbundig gevierd met een feestelijke lichtstoet. Al die optochten en samenkomsten werden gesmeerd door de vele plaatselijk gebrouwen biertjes.²⁹

Toch zijn het vooral de verstilde momenten uit zijn jeugd die hij in *Mensen achter de dijk* koestert. Gestimuleerd door meester Hoogstoel trekt hij, zoals zijn latere personage van de veerman uit *De veerman en de jonkvrouw*, geregeld met boeken naar de rivierdijk. 'Veel anders en veel schoner waren die boeken als ik ze daar kon lezen. En in wisselwerking werd de wereld die mij omgaf veel schoner door het boek.'³⁰ Projecteert de oude, gevangengezette De Pillecyn hier de drang om via literatuur de omgeving minder rauw te maken op zijn jongere zelf? De verstilde lees- en leergierigheid van die knaap ontgaat in *Mensen achter de dijk* de plaatselijke pastoor niet. Die zoekt de moeder op en vraagt haar of ze haar jongen niet een jaartje voorbereiding wil geven om hem daarna naar het Klein Seminarie te sturen met het oog op het priesterschap. 'Waar Onze-Lieve-Heer de hand uitsteekt mogen de mensen ze niet weigeren', voegt de priester er leep aan toe. Filips geromantiseerde moeder is hierdoor erg getroffen. 'Haar hart was bewogen door fierheid en angst. Ze dacht aan haar jongste kind, een opgeschoten knaap reeds, die zij dichter aan haar hart wist dan haar andere kinderen. Een vroom geluk bracht de tranen in haar ogen. "Tot mijn laatste cent, dacht zij, tot mijn laatste cent mag dat kosten."³¹

Of Filips moeder werkelijk zo gedreven was om van de jongste een priester te maken, is onzeker, hoe gelovig ze ook was, zoals blijkt uit haar lidmaatschap van het Broederschap van het Heilig Hart.³² Wel staat vast dat De Pillecyn in het jaar na zijn communie met de paardenkar naar Sint-Niklaas werd gevoerd om zijn kennis van het Frans op te krikken in het Institut Saint-Joseph. Zonder grondige kennis van het Frans zouden de studies in het Klein Seminarie te zwaar zijn in die stad, waar ook zijn broers Jozef en Leon gestudeerd hadden. Zijn moeder zou nog net meemaken hoe hij in de herfst van 1904 met succes zijn studies aan het Klein Seminarie aanvatte. Op 29 juli 1905 stierf zij op achtenveertigjarige leeftijd

aan kanker.³³ Haar doodsprentje bracht een boodschap aan de vier zonen: 'Mijn lieve kinderen, gij weet hoe ik onder u en voor u heb geleefd, hoe ik niets verwaarloosd heb om u als goede kristenen op te brengen. [...] stervende smee ik u opdat gij mijne lessen zoudet indachtig zijn [...].'³⁴

Een half mensenleven later, in de gevangenis van Sint-Gillis, zal hij in *Mensen achter de dijk* vele liefdevolle passages wijden aan de vrouw die hem zo graag had zien studeren en pastoor had zien worden. Wanneer De Pillecyn in zijn cel zijn moeder tot leven schrijft, herinnert hij zich vooral de handen die hem ooit onder haar lakense kapmantel door de straten van zijn jeugd leidden:

En moeders handen, gekruist in verstarring, zo edel in de matte kleur van haar huid, moeders lieve handen omknelden de rode kralen van de paternoster waaraan zij had gebeden in het lof, toen ik naast haar zat, ongeduldig om onder haar warme, veilige mantel, aan haar hand door het dorp te stappen. En toen de kist gesloten werd, was het leven anders voor mij geworden.³⁵

Haar roepnaam Jeannette zal hij geven aan een van de belangrijkste personages in *Mensen achter de dijk*. Een bijzonder vrijgevochten vrouw die haar fraaie lichaam inzet om als een 'wraakengel' de egoïstische notabelen van Hamme te straffen.

Enkele maanden na afloop van de rouwperiode om hun moeder trouwden de broers Emiel en Leon. De zorg voor de veertienjarige Filip werd toegewezen aan heerroom en dooppeter Philippe De Pillecyn, onderpastoor te Sleidinge. De Pillecyn zou nooit meer voor lange tijd in het dorp van zijn jeugd verblijven, behalve in zijn latere prozawerk.

De auteur kreeg voor deze uitgave een werkbeurs
van Literatuur Vlaanderen

© 2026 Uitgeverij TZARA / Standaard Uitgeverij nv
Franklin Rooseveltplaats 12, B-2060 Antwerpen
en Chris Ceustermans

www.standaarduitgeverij.be
info@standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland
New Book Collective, Utrecht
www.newbookcollective.com

Ontwerp omslag en binnenwerk: Herman Houbrechts
Opmaak: www.intertext.be
Coverbeeld: Encyclopedie van de Vlaamse Beweging
(ADVN, VFA2396)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Niets uit dit boek mag op enigerlei wijze worden
gebruikt of gereproduceerd voor het trainen van
kunstmatige-intelligentietechnologieën of -systemen.
Dit werk mag niet gebruikt worden voor tekst- en
datamining (artikel 4, lid 3 Richtlijn (EU) 2019/790).

ISBN 978 90 223 4213 8
D/2026/0034/174
NUR 321